

अर्थशास्त्रांतील 'खंड' - कल्पना - जुनी व नवी

आनंद नाडकर्णी

अर्थशास्त्रामध्ये 'खंड' हा शब्द अनेक अर्थानीं वापरतात. तरीही खंड म्हणजे वाढावा (surplus) हें मत बहुतांशीं मान्य झालें आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. कोणत्यातरी मूळ परिमाणामध्ये झालेली वाढ म्हणजे वाढावा. खंडकल्पनेच्या संदर्भात मूळ परिमाण कोणतें घरावयाचें याविषयीचे दृष्टिकोण भिन्न असल्यामुळें त्या त्या दृष्टिकोणानुसार खंडाच्या कल्पनेत फरक पडलेला आहे. आर्थिक घोरणाच्या क्षेत्रांत वाढावा ही बाब अतिशय महत्त्वाची आहे याबद्दल दुमत होण्याचें कारण नाही. वाढावा या शब्दांत असा अर्थ अभिप्रेत आहे कीं उत्पादनसाधनें ज्यांच्या मालकीची आहेत त्यांच्या उत्पन्नांतील हा वाढाव्याचा भाग जरी कररूपाने काढून घेतला तरीही समाजाचें फारसें आर्थिक नुकसान होणार नाही. या विधानाची सत्यता ताडून पाहण्यासाठीं मूळ परिमाणाचे संभाव्य प्रकार कोणते, हरएक परिमाणापासून मोजलेला वाढावा काढून घेतल्यास कोणते आर्थिक परिणाम होतात, समाजाच्या हिताच्या दृष्टीनें त्यांचें नेमकें स्वरूप काय, या व तदनुषंगिक मुद्यांचा सांगोपांग विचार करणें आवश्यक आहे. खंडकल्पनेची चिकित्सा म्हणजे अशा व्यापक विवेचनांतील एक प्राथमिक परंतु महत्त्वाचा टप्पा आहे. तेवढ्यापुरतीच प्रस्तुत लेखाची कक्षा मर्यादित केलेली आहे.

खंड म्हणजे जमीनमालकास मिळणारा मोबदला असें नेहमींच्या व्यवहारांत आपण मानतो. रिकार्डो आदि सनातनवादी (Classical) अर्थशास्त्रज्ञांच्या लिखाणांतून हीच कल्पना स्वीकारलेली आहे. परंतु 'भूमि' (land) या उत्पादन घटकाच्या कांहीं अंगभूत गुणांमुळें एका ठराविक परिस्थितीतच जमीनमालकास हा मोबदला प्राप्त होतो व तो निरपवादपणें वाढाव्याच्या स्वरूपाचाच असतो अशी त्यांची भूमिका होती. मात्र येथें एक गोष्ट स्पष्ट करणें आवश्यक आहे कीं रिकार्डो यांनी 'भूमि' हा शब्द एका विशिष्ट अर्थानेंच योजला आहे. भूमि म्हणजे केवळ निसर्गाची देणगी, ज्याचा पुरवठा मानवाच्या हातीं नाही असा उत्पादनाचा निसर्गसिद्ध घटक. प्रत्यक्ष उत्पादनासाठीं जो भूप्रदेश राबविला जातो त्यावर मानवानें, नाना तऱ्हेचे संस्कार केलेले असतात. असा भूप्रदेश हा नेहमींच उत्पादनघटक या नात्यानें मिश्र स्वरूपाचा असतो. त्यांतील एक अंश मानवी संस्करणाचा व दुसरा निव्वळ नैसर्गिक देणगीचा. पहिल्या अंशाला "भांडवल" व दुसऱ्या अंशाला "भूमि" अशा संज्ञा आहेत. रिकार्डो यांच्या भाषेत सांगावयाचें तर "भूमि" म्हणजे "भूप्रदेशाचे अंगभूत व अविनाशी गुणधर्म" ("original and indestructible powers of the soil"). भूमीची ही व्याख्या ग्राह्य मानल्यास केवळ तिच्या मालकीहक्कावर गुजराण करणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नाचे दोन भाग पडतात. एक, भूमीत गुंतविलेल्या भांडवलावरील मिळकत व दुसरी, निव्वळ भूमीवरील मिळकत. यापैकी मिळकतीच्या पहिल्या अंशाला 'व्याज' म्हणता येईल व दुसऱ्या अंशाला रिकार्डो व त्यांचे अनुयायी 'खंड' असें म्हणतात^१.

१. याच सनातन संप्रदायातील अर्थशास्त्रज्ञ 'नफा' असें संबोधतात.

२. "Rent is that portion of the produce of the earth, which is paid to the landlord for the use of the original and indestructible powers of the soil." Piero Sraffa with the